

מחלת האיידס בשיח האסלאמי המודרני: מתכון לגיהינום או מפתח לגן העדן?

חוסאם ח'ליל מנצור*

תקציר

מאמר זה בודק את היחס למחלת האיידס בקרב פוסקי הלכה ואתיקנים/חוקרים מוסלמים בני זמננו. הפתוות והדעות שלהם מתבטאות לעתים קרובות בניגודים, והדבר נובע כנראה מהבעייתיות של מחלה זו וממורכבותה בכל מה שנוגע לחברה המוסלמית. יש לציין גם שהן יונקות במידה רבה מן המקורות הראשוניים – הקוראן והחדית' – וגם מעקרונות הלכתיים אשר חרטו על דגלם את צנעת הפרט מחד גיסא ואת שלמות החברה וטובת הכלל מאידך גיסא.

מילות מפתח: מחלת האיידס; איסלאם; פתווה; חדית'; שלמות החברה; אינטרס הקולקטיב; אינטרס הפרט; סודיות רפואית; יחסי מין חוץ-משפחתיים; עונש.

מבוא

לאחרונה התפרסמה באינטרנט דעה ממצרים על אודות מחלת האיידס, אשר טוענת שמי שמת ממחלת האיידס נחשב שהיד (מן מאת בסבב מרצ' אלאיידז פהו שהיד). דעה זו עוררה הדים רבים בעולם המוסלמי, שהרי היא נחשבת שונה בעמדתה באופן מהותי מן הפתוות האחרות שהכרנו עד כה. על כן אנסה במאמר זה להתייחס לדעה זו מזוויות שונות בתוך כדי בדיקת מהות אפיונה, מורכבותה ובעייתיותה בהשוואה לפתוות ודעות אחרות שהתפרסמו על מחלת האיידס. תחילה יש לציין שמחלת האיידס אינה מטרידה רק את החברה המוסלמית אלא גם חברות אחרות אשר דואגות לשלמותן, וזאת בעיקר משום שמחלה זו, למרות התפרצותה כבר לפני שלושים שנה בקירוב, היא עדיין חשוכת מרפא.¹

אפשר למשל להבחין בשינוי עמדה בנוגע לשמירה על הסודיות הרפואית בהלכה היהודית ובמדינות מערביות שונות שלמרות חשיבותה של שמירת הסודיות² ולמרות עקרון כיבוד האוטונומיה של הפרט החולה, אשר מקורה בכיבוד זכות האדם לפרטיות, נוטות אלה לדחות במצב הזה את הסודיות הרפואית משום שקיימת סכנה לבריאות הציבור

* סטודנט לתואר שלישי בבית הספר למדעי התרבות באוניברסיטת תל-אביב.

אני מבקש להביע את תודתי והערכתי המיוחדות לד"ר קמילה אדנג על ההדרכה וההנחיה שעזרו לי מאוד בכתיבת מאמר זה והעשירו אותו רבות.

1 מחמד עלי אלבאר "בעצ' אלמשאקל אלאכלאקיה ואלאגיתמאעיה אלנאתגיה ען מרצ' אלאיידז" (נקצ אלמנאעה אלמכתסבה) **מג'לת מג'מע אלפקה אלאסלאמי**, מס' 8, כרך 3, ג'דה 1994, עמ' 231; ס' אלתיבתי "מחלת האיידס (נקצ אלמנאעה אלמכתסבת) – אחכאמה ועלאקת אלמריץ' אלאסריה ואלאגיתמאעיה" **מג'לת מג'מע אלפקה אלאסלאמי** מס' 8, כרך 3, ג'דה 1994 עמ' 245; בן עמי סלע "על האתיקה או אי-האתיקה שבעסקת אנשי רפואה, הנגועים בנגיפים מסוכנים, בתחום הכירורגי" **רפואה ומשפט** 36 128 (יוני 2007).

2 חשיבות זו מצאה ביטוי בהלכה היהודית, במשנה ובשולחן ערוך (אברהם שטינברג, ערך **סודיות רפואית**, **אנציקלופדיה הלכתית רפואית** כרך רביעי 613-614 (מכון שלזינגר לחקר הרפואה על פי התורה ליד המרכז הרפואי שערי צדק, 1994); שטינברג "סודיות רפואית" **ספר אסיא** כרך שלישי 326 (מכון שלזינגר לחקר הרפואה על פי התורה, 1983); שילה רפאל "סודיות רפואית – היבטים הלכתיים" **ספר אסיא** כרך שלישי 332 (1983), וגם באמנות הרפואיות, כגון, אמנת גינבה (1948), בשבועות הרופאים היהודיים, בקוד הבין-לאומי לאתיקה סיעודית (1965). נוסף על כך בחוקים של מדינות שונות, כגון החוק האנגלי, החוק האמריקני, הצרפתי ועוד (ראו: אמנון כרמי **הרופא, החולה והחוק** 128 (1977); חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, 1992, סעיף 7; חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996, סעיף 19; אליהו הרנון **דיני הראיות** 105-106 (1997); א' ויצטום, י' מרגולין, ע' לוי ושי קרון "אתיקה רפואית: סודיות רפואית, חיסיון רפואי ושמירת הפרטיות" **הרפואה** 543 (1994); אבן אדריס **כתמאן אלסר ואפשאה' פי אלשריעה אלאסלאמיה** 18 (דאר אלנפאאיס, 1997); דוד מרגלית **דרך ישראל ברפואה** 512, 531 (1970); G. Weisz, *The Origins of Medical Ethics in France: the International Congress of* ; *Morale Me'dicale of 1955*, SOCIAL SCIENCE PERSPECTIVES ON MEDICAL ETHICS 151 (1991)

ולפגיעה בטובת הכלל.³ הדבר בולט יותר כאשר מדובר בחברה כמו החברה המוסלמית, אשר טבעה של מחלה זו מתנגש עם ערכיה ופוגע בשלמותה. חברה כזאת משתמשת בכל הכלים והאמצעים העומדים לרשותה כדי לעמוד מול האיום הזה ולנסות למנוע את הפגיעה בה.⁴ מחלת האיידס היא אחת מסכנות אלה, והדבר נובע מעצם היותה מיזבקת, ויותר מכך מהדרכים שבה היא עוברת מאדם אחד לאחר, ומדובר בשתי הדרכים העיקריות: קיום יחסי מין בין זכר לנקבה מחוץ למסגרת הנישואין או בין בני זוג מאותו מין.

אחת מהנחות היסוד של מאמר זה היא כי פוסקי הלכה (מופתיים) וחוקרים מודרניים מודעים לבעייתיות שכרוכה במחלת האיידס ולסכנות העוללות לעמוד בפני החברה המוסלמית בגללה, בייחוד בגלל דרך העברתה של המחלה, שהיא כאמור מן הדברים שהחברה המוסלמית אינה מוכנה לקבל על אף הודאתה בהם. אפשר להבחין בפלורליזם שמגיע לפעמים עד כדי קיצוניות בין הדעות השונות של המופתיים, החוקרים והאתיקנים המוסלמים ממדינות מוסלמיות שונות, המנסים להגיע לפתרון סביר שיסלול את התגברותה של החברה המוסלמית על המכשול הזה. נוסף על כך אפשר להבחין בהעדפתם של אלה את האינטרס הקולקטיבי על פני האינטרס הפרטי של החולה. העדפה זו מתבססת על שני עקרונות הלכתיים: האחד, אם מתנגשים שני נזקים שאינם הולמים את ערכי ההלכה המוסלמית, צריך להתחשב בחמור שבהם ולבצע את החמור פחות: "אד'א תעארצ'ת מפסדתאן רועי אעט'מהא בארתכאב אח'פהא",⁵ והשני: "יש לשאת בנזק לפרט כדי למנוע את הנזק לחברה" – "תחמל אלצ'רר אלחאצ לדפע אלצ'רר אלעאם".⁶ אנחנו רואים כאן למעשה הרשאה חד-משמעית לרופא להעדיף את אינטרס החברה על פני רצון החולה, שהרי הפרת סודיות החולה חמורה פחות מהפגיעה בקולקטיב המוסלמי. במילים אחרות, ערך הפרטיות של החולה נסוג מפני אינטרס השמירה על שלמותה ובריאותה של החברה/הכלל. יש לציין שההלכה האסלאמית התאפיינה בפלורליזם משלבי התפתחותו הראשונים במאה ה-7 לסה"נ ועד לימינו אלה. הוא נובע מצד אחד מהתפיסות השונות שאימצו המלומדים בנוגע לכתבי הקודש, ומצד אחר מהבדלים ניכרים במנהגים המקומיים באזורים השונים של האימפריה האסלאמית.

במאמר זה אני מתמקד בתפיסות הסוניות למיניהן. יש לציין גם שהבדלים קיימים בסוגיות דתיות שונות בין חכמי הלכה מאסכולות שונות, ואפילו בין חכמי הלכה בתוך האסכולה עצמה. הדבר נכון גם לתקופה המודרנית, ובולט בייחוד בדיון על אודות מחלת האיידס הנדונה במאמר זה, אם כי כיום מקובל לאמץ גם עמדות של אסכולות הלכתיות שונות כמו שנראה בהמשך.

מחלת האיידס בראייה אסלאמית

מחלת האיידס אינה מוזכרת במקורות האסלאמיים הקדושים (הקוראן ומסורת הנביא) וגם לא בחיבורים ההלכתיים שכתבו מלומדים מהאסכולות השונות בגלל היותה מחלה מודרנית שפרצה רק בתחילת שנות השמונים של המאה העשרים. עם זאת אפשר להבחין באנלוגיה⁷ שעושים המופתיים המוסלמים של ימינו בהסתמך על המסורות השונות של הנביא מוחמד, דבר אשר אינו חדש ואינו אופייני רק להם, שכן אנו מוצאים אותו אצל חכם ההלכה החנבלי הנודע **אבן תימיה** (מת 1328/728) ואחרים, ובלט במיוחד בסוגיית החשיש והמשקאות האלכוהוליים, שבה השוו אלה את החשיש לאלכוהול ואסרו את השימוש בחשיש בהסתמך על האיסור הקוראני לשתית האלכוהול, והדבר מצא ביטוי בכמה פסוקים ופרקים.

3 R. GILLON, PRINCIPLES OF HEALTH CARE ETHICS 471-478 (1994); שטיינברג, ערך סודיות רפואית, **אנציקלופדיה הלכתית רפואית** כרך רביעי 618-619 (1994). גם בישראל נכללת מחלת האיידס ברשימת המחלות המידבקות שחלה בעניין חובת דיווח לרופא הממשלתי של המחוז (ראה: סעיפים 11 ו-12 לפקודת בריאות העם, 1940).

4 ראה: ח' מנצור **הסודיות הרפואית באסלאם – היבטים תיאורטיים ומעשיים** 80-79 (2005).

5 ג' א' אלסיוטי **אלאשבאה ואלנט'א'ר פי קואעד פרוע פקה אלשריעה** 87 (עיסא אלבאבי אלחלבי, 1964).

6 ז' אבן נגיים **אלאשבאה ואלנצ'א'ר** 87 (דאר אלפכר, 1983).

7 האנלוגיה נחשבת לדרגה הרביעית ביסודות הפקה האסלאמי: הראשון הוא הקוראן, השני הוא החדית' – סיפור על אודות הנביא ומעשיו, והשלישי הוא האג'מאע.

איידס – תסמונת הכשל החיסוני הנרכש

מחשבה רבה הושקעה בחקר מחלת האיידס, מקורה, סיבותיה, התפשטותה ודרכי ריפוייה – זאת עשו מתבררים מוסלמים וגם לא מוסלמים. החוקר **עלי צאלח אלבראוי** מייחס את מקורה לאפריקה.⁸ לפי **אחמד כנעאן** (רופא כללי סורי; נולד בשנת 1948) מקורה בארצות הברית.⁹ לעומתם טוען **אלח'טיב אלעדנאני** כי האיידס הוא מחלה ישנה שנקראה בשמות שונים, ושגילוי הראשון היה בקהילתו של לוט, אחר כך אצל הפרעונים, ואז אצל החיילים של נפוליון בכיבושו את מצרים. עוד מציין **אלעדנאני** את גילויים של המוסלמים הראשונים את האיידס, שכונה בניהם **אפעא אלזנא** (נחש הניאוף).¹⁰ **אלעדנאני** גורס גם שההידבקות באיידס בתוך שטחי המפרץ הערבי היא דרך תרומות דם המגיעות מחוץ למפרץ.¹¹ מחלת האיידס היא מחלה מידבקת המתפשטת, לדעת **עבד עלי אלג'פאף** (ראש החוג לגאוגרפיה באוניברסיטת אלכופה, עירק), בעיקר עקב קיום יחסי מין בין פרטים, הן בין גברים לנשים והן בין בני אותו המין, וממגע עם דם מזוהם בנגיף, כפי שעלול לקרות בהזרקות סמים במזרקים משותפים.¹² יש גם מי שמייחס משקל כבד לדרך הידבקות בהזרקות סמים, למשל החוקר **מחמד חסין אלעמרי**, **עבד אלהאדי מצבאח אלמהדי** (ד"ר במיקרוביולוגיה בארצות הברית) ו**צברי אלסעדאוי מבארכ** (מרצה בכליית אלשריעה, החוג ל**פקה** באוניברסיטת האמאם מחמד בן סעוד אלאסלאמיה בסעודיה), שאף מוסיף שדבר זה בולט אצל ההומוסקסואלים.¹³

על סמך הנאמר אפשר להגיד שהדרכים שגורמות להדבקה במחלת האיידס הן כדלקמן:

1. קיום יחסי מין בין גברים לנשים או בין זוג בני אותו המין.

2. מגע עם דם מזוהם בנגיף, כפי שעלול לקרות בהזרקות סמים במזרקים משותפים.

3. העברה מאם לעובר במהלך ההיריון והלידה.

4. תרומות דם.

למחלה זו כמה תסמינים. החוקר **מצטפא עבד אלרא'אוף אבו לסאן** (יועץ למדעי המעבדות הרפואיות בלונדון) מונה כמה מהם, כגון חשיפת הגוף למחלות זיהומיות שונות הנגרמות מחיידקים, פטריות, נגיפים וטפילים שונים, וגם סבל ממחלות עצבים ופגיעה במוח. הוא ו**סעד בן מסעד אלת'בתי** (מרצה בפקולטת השריעה – ג'אמעאט אם אלקרא – מכה) טוענים שהגוף מת בסופו של דבר ממחלות אלה.¹⁴ **עבד עלי אלג'פאף** מונה נוסף על אלה תסמינים אחרים כגון ירידה במשקל, עייפות והזעה לילית, שלשול ופגיעה בבטן.¹⁵

8 ע' צ' אלבראוי **אלאיידז – אלובאא' אלקאתל** 28 (וכאלת אבי ערפה ללצחאפה ואלנשר, 1986).

9 א' כנעאן **אלמוסועה אלטביה אלפקהיה** 832 (דאר אלנפאא'יס, 2000).

10 ראה: אלח'טיב אלעדנאני **אלזנא ואלשד'וד' פי אלתאריך אלערבי** 162-163 (מא'ססת אלאינתשאאר אלערבי, 1999).

11 שם, בעמ' 165. העיסוק במחלת האיידס והמחקר על אודותיה אינם ייחודיים למחברים המוסלמים, ראה למשל: **חיים גריכטר**, שמניח שהיא נפוצה במדינות רבות באפריקה (ח' גריכטר **איידס – תסמונת הכשל החיסוני הנרכש בעולם ובישראל** 28 (1986)); **פול הרדינג דגלס** אשר טוען כי המחלה החלה בשנות השמונים בארצות הברית, אירופה המערבית ואפריקה (פ' ה' דגלס **איידס – לדעת ולהיזהר** הקדמה (1987)); המזרחנית האיטלקייה **ארסיליה פרנצ'סקה** מציינת שהתרבות והאתיקה האסלאמיות ייחסו את מחלת האיידס להומוסקסואלים האירופים והאמריקנים מאז 1985. היא אף מוסיפה שההתנגדותם של ערכי הדת האסלאמית להתנהגות מינית פעילה בחברה הובלטה רק ב-1990 E. Francesca, *Aids in Contemporary Islamic Ethical Literature*, 21/2 381 MEDICINE AND LAW (2002); **עמי סלע** (מנהל המכון לכימיה פתולוגית במרכז הרפואי שיבא, תל השומר) מציין את העובדה שהגורם למחלת הכשל החיסוני החרף (AIDS) הוא נגיף HIV (ע' סלע **על האתיקה או אי-האתיקה שבעסקת אנשי רפואה, הנגועים בנגיפים מסוכנים, בתחום הכירורגי**, עמ' 127-128).

12 ע' אלג'פאף **ג'ע'ראפיה אלאיידז פי אלעאלם** 73 (דאר אלפכר, 1999). ראה גם: ש' מעין, "אפידימולוגיה של איידס בעולם ובישראל" **איידס** 8-10 (קבוצת אורורה, 2003); פ' דגלס, **איידס – לדעת ולהיזהר** 15-19.

13 מ' ח' אלעמרי **אלאיידז – מקברת אלג'נס אלחאם** 44 (דאר אבן רשד ללנשר ואלתזויע, 1988); עבד אלהאדי מצבאח אלמהדי **אלאיידז – בין אלרעב ואלאהתמאם ואלחקיקה** 22 (מטאבע אלשרוק, 1989); צ.א. מבארכ **נקצ אלמנאעה אלמכתסבה** 129-130 (מכתבת אלת'יקאפת אלדינית, 2007).

14 מ' אבו לסאן "נקצ אלמנאעה אלמכתסבה (אלאיידס) – אלאחכאם אלמתעלקת באלמרצ'א ואלמצאבין" **מג'לת מג'מע אלפקה אלאסלאמי**. מס' 8, כרך 3, 1994, עמ' 215 אילנה שמידט-הופפלד **פרקים נבחרים בתורת החיסון (אימונולוגיה)**

החברה המוסלמית היא חברה שמרנית, המדגישה את ערכי הדת על פי הקוראן והחדיית'. ערכים אלה אסרו קיום יחסי מין מחוץ למסגרת הנישואין – ניאוף (זנא) – כי הניאוף נכלל בתוך החטאים הגדולים (כנבא'ר),¹⁶ ובעבר נהגו להעניש את הנואפים ביד קשה מאוד: סקילה למוות את הנואפים הנשואים ומלקות, עד למאה, לאלה שאינם נשואים – לכל אחד מהשותפים לעברה.¹⁷ את העונשים האלה קיבלו בעולם הזה, אולם בעולם הבא יכפיל האל את העונש וישאיר את הנואף בגיהנום לנצח אלא אם יתחרט ויעשה מעשים טובים, ואז אלוהים ימיר את החטאים שלו במעשיו הטובים.¹⁸ מצד אחד הנואף דינו כניסה לגיהנום, וזה מסמל את החטא הגדול הזה ואת העונש הכרוך בו, ומצד אחר האל משאיר לו פתח לחרטה, ועל זה אדבר בהמשך. ערכי הדת האסלאמית חייבו עונש קשה גם לזכרים המקיימים יחסי מין עם בני מינם (בערבית לואט) בהיות הלואט צורה מצורות הניאוף (זנא).¹⁹ בקוראן בסורה 26: "מה לכם כי תבואו אל האנשים הזכרים ותיטשו את נשותיכם אשר ברא אלוהים למענכם? אכן קהל פרוצים אתם".²⁰ וגם: "גם לוט: הוא אמר לבני עמו, איכה תעזו לעשות תועבה אשר לא עשה כמוה איש מבני שוכני העולמים לפניכם. אתם באים אל הזכרים בתאוה ולא אל הנשים, ואתם קהל מתבוללים".²¹ בשתי סורות אלה מסביר לוט לאומתו שיחסי מין טבעיים צריכים להתקיים בין זכר לנקבה ולא בין בני אותו מין, ומי שעושה זאת נחשב לחוטא גדול והוא יבוא על עונשו. גם החדיית' התייחס ללואט כאל מעשה שלילי וציין את העונש שעלול לספוג מבצעו מהאל: "לען אללה מן עמל עמל קום לוט" שלוש פעמים.²² זאת אומרת, אלוהים יקלל מי שעשה את מעשה הקהילה של לוט. מחדיית' זה מתואר העונש שיספוג מי שמחקה את מעשי אומת לוט ככעסו של האל עליו.

כנאמר לעיל, בעת האחרונה התפרסמה באינטרנט דעה ממצרים על מחלת האיידס שלפיה מי שמת ממחלת האיידס נחשב חלל "שהייד". דעה זו אפשר למצוא אצל השיח' אחמד אבו יוסף, בכיר במשרד החוקף במצרים, שמסביר כי פסיקתו מתבססת על החדיית' שקבע כי "מי שמת ממחלה בבטנו נחשב לשהייד". הוא אף מציין בדבריו ש-90% מהחולים באיידס מתחרטים בפני אללה חרטה אמיתית, אמינה וכנה (צאדקה) בערוב ימיהם.²³

השהייד (מרטיר) נחשב בעיני הדת האסלאמית לאדם בעל דרגה גבוהה מאוד, ושכרו בעולם הבא מובטח.²⁴ מחמוד שלתות (לשעבר ראש אלאזהר) אף מצטט בהקשר זה את הפסוק מספר 157 מסורת 3 – בית עמרם:²⁵ "אם תהרגו במלחמה למען אלוהים, או תמותו, המחילה והרחמים מעם אלוהים טובים מכל אשר יאגרו הם בין אם תמותו ובין אם תהרגו, סופכם להיאסף אל אלוהים".²⁶

- 152 (1996); ס' אלת'בתי מחלת האיידס (נקצאלמנאעה אלמכתסבה) – אחכאמה ועלאקת אלמריץ' אלאסריה ואלאג'תמאעיה 253 (1994).
- 15 עי'אלג'פאף, ג'ע'ראפיה, בעמ' 84; א' אנגל הלקסיקון הרפואי השלם 39 (2001).
- 16 מ' אלד'הבי אלכנבא'ר 48 (דאר אלפיחאא', 1999).
- 17 סורה 24: 2.
- 18 סורה 25: 68-70.
- 19 Camilla Adang, *Ibn Hazm on Homosexuality. A Case-Study of Zahiri legal methodology*, AL-QANTARA 24 8 (2003). See also: Rowson, *Homosexuality in Islamic Law*, 12 ENCYCLOPAEDIA IRANICA 422 (2004).
- 20 סורה 26: 155-156; תרגם: אורי רובין.
- 21 סורה 7: 80-81; תרגם: אורי רובין.
- 22 א' אלנסאא'י כתאב אלסנן אלכברא 485 (מאיסט אלרסאלה, 2001).
- 23 ("מצרים: "מי שמת מאיידס הוא שהייד", 2007). ראה גם ע' עבד אלגואד, ומ' עיריב "אלאוקאף: מרצ'א אלאיידס 'שהדא' ו 90% מהסובלים חוזרים בתשובה", <http://www.almasry-alyoum.com/article2.aspx?ArticleID=85097>, (3/12/2007). לצד פתווה זו הרשיע לא מזמן בית משפט במצרים ארבעה גברים נושאים נגיף האיידס מתוך החמישה שהורשעו באשמת התנהגות הומוסקסואלית, וגזר עליהם שלוש שנות מאסר, שלאחריהן יהיו בפיקוח משטרת במשך שלוש שנים נוספות (חמישה גברים ש"הורשעו" בהומוסקסואליות נשלחו לכלא המצרי, <http://haaretz.co.il> (10/4/2008)). מצד אחד גופים מצריים מחשיבים את הסובל מאיידס לשהייד, ומצד אחר, שופטים אותו למאסר. ניגוד זה מסמל יותר מכול את הבעייתיות והמורכבות של מחלה זו, שמתבטאות באופן ההתנהלות והיחס לגביה.
- 24 א' קולברג "דמות הנביא מוחמד כשהייד" עיונים באסלאם הקדום 45 (2005), ראה גם מ' שלתות מן תוג'יהאת אלאסלאם 318-320 (דאר אלשרוק, 1969).
- 25 מ' שלתות, מן תוג'יהאת אלאסלאם, עמ' 318-320.
- 26 א' רובין הקוראן 60 (2005).

שהיד הוא מי שמת בקרב מול אויבי הדת.²⁷ מחמד רואס קלעה ג'י (מרצה להלכה האסלאמית בכווית) אף מציין שעל המוות במלחמה נגד הכופרים להיות מותנה באח'לאצ (נאמנות) של הנייה²⁸ כלפי האל.²⁹ בהקשר זה טוען עבד אלרחמן אלג'זירי שהנייה היא רצונו של הלב לעבוד את האלוהים ולהתקרב אליו, ואם האדם מכוון בתפילתו את לבו לא לאל אלא לדבר אחר (דברים חומריים) וההתכוונות לאל מתבטאת בלשונו בלבד, אין התפילה נחשבת.³⁰ Paul R. Powers קושר בין הנייה לאח'לאצ ואף משווה ביניהם. אשר לאח'לאצ, הוא מתנה אותו בהתכוונות לעבודת האל. בכך הוא מסתמך על הפסוק הקוראני סורת אלביינה,³¹ (5).

בעניין זה אפשר לציין גם את המסורת שהזכיר עמר בן אלח'טאב (23/644) בשם הנביא, אשר אומרת: המקור של המעשים הוא הכוונות, ולכל אדם יש כוונה משלו. מי שמכוון את עצמו לאל ולשליחו, מקבל את רצונו, כולל הדברים החומריים והנישואים.³² הנייה נחשבת גורם עיקרי בעשיית האדם את מעשיו, והיא המנוע אשר דוחף אותו לעשות כל מעשה שהוא.³³

כפי שצוין לעיל, אפשר להידבק במחלות האיידס בדרכים שונות: יחסי מין, שימוש במזרקים משותפים, העברה מהאם לעובר במהלך ההיריון והלידה, תרומות דם. נשאלת השאלה: האם אבו יוסף מוכן לקרוא שהיד לכל אחד מבני הקבוצות האלה? לאיזו קבוצה משייך אבו יוסף את החולה שמת מאיידס והיה לשהיד?

אבו יוסף איננו מפרט בנקודה זו ואיננו מצביע על קבוצה זו או אחרת, אולם על סמך דבריו – ש-90% מהחולים באיידס מתחרטים בפני אללה חרטה אמתית וכנה בערוב ימיהם – אפשר להניח כמה הנחות:

א. אבו יוסף כנראה מכיר בעובדה שהסובלים מאיידס חוטאים בקיום יחסי מין אסורים, כי מטבע הדברים אם התחרטו אותה הוא שחטאו. החרטה על החטא – הן גדול והן קטן – מתקבלת אם כי ההודאה בחטא גדול מצריכה חזרה בתשובה מיוחדת כדי לכפר עליו. אך כאמור גם חטא גדול, כמו הניאוף, נמחל על ידי האל אם התחרט החוטא על מעשיו חרטה אמתית וכנה ומכוונת לאל, כי הנייה היא אלמנט עיקרי בביצוע המעשים של האדם, ואם הוא מכוון את הנייה לאל, המעשה שלו נחשב. האפשרות הזאת היא הסבירה ביותר על פי ההסבר שלו בהמשך לדעה.

ב. אם הסובלים מאיידס נדבקו בגלל מגע עם דם מזוהם בנגיף, הם נפלו קרבן, ולכן הם אינם נחשבים אשמים, ויכול להיות שבגלל זה הם נחשבים שהידיים לפי דעתו של אבו יוסף.

27 וזאת אלואקאף ואלשאא'ון אלסלאמיה, אלמוסועה אלפקהיה, חלק 26; וזאת אלואקאף ואלשאא'ון אלסלאמיה כוית 1983, עמ' 272; א' קולברג, "דמות הנביא מוחמד כשהידי", עמ' 45; מ' קלעה ג'י, אלמוסועה אלפקהיה אלמיסרה, בירות 2000, עמ' 1189.

28 הנייה (النية) היא כוונתו של האדם לעשות מעשה מסוים, וגם הצד שהאדם מתכוון ללכת אליו. ו- "نويت الشيء": ביקשת לעשותו שוב (ראה: א' מנטיור, לסאן אלערב, חלק 14, דאר אלצאדר, 1994, עמ' 342-343, ראה גם: א. אלג'והרי, אלצחאח פי אללע'ה ואללעום, חלק 2, דאר אלחציארה אלערביה, 1974, עמ' 623). אלביצ'אוי (מת 1286/685) גורס שהלכתית הכוונה היא פנייה לאל וביצוע פקודותיו (שם, שם). ולפי קלעה ג'י, היא הרצון של הלב לבצע מעשה מסוים. והיות שהלב הוא מקור הנייה, התפילה איננה אם היא מתבצעת באמצעות הדיבור בלבד. (קלעה ג'י, אלמוסועה אלפק'היה אלמיסרה, עמ' 1916).

29 מ' קלעה ג'י, אלמוסועה אלפקהיה אלמיסרה, עמ' 1189.

30 ע' א אלג'זירי כתאב אלפקהיה עלא אלמד'אהב אלארבעה 173 (דאר אלמנאר, 2001); מ' ס' אלשאקר פקה אלעמל ללאכרת וג'זאא אלעמאל ומואזינהא 73 (דאר אלנפאא'יס, 2002); מ' מ' אלשעראוי אחכאם אלציאם 55 (מכתבת אלטראת' אלסלאמי, 1999); ח' עפאנה יסא'לונכ 83-84 (מכתבת דנדיס, 2000); צ' אל פוזאן אלמלכ' אלפקהי 65-66 (דאר אלמנאר, 2004); P.R. POWERS, INTENT IN ISLAMIC LAW. MOTIVE AND MEANING IN MEDIEVAL SUNNI FIQH 74 (2006).

31 POWERS, INTENT IN ISLAMIC LAW. pp. 83-84; א. אלכאסאני, בדאא'יע אלצנאא'יע פי תרתיב אלשראא'יע, זכריא עלי יוסף, כרך 2, 1960, עמ' 528, י' אלקרצ'אוי, אלנייה ואלכלאס, דאר אלפרקאן ללנשר ואלתוזיע, 1996, ראה גם: A. J. Wensinck, Niyya, ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM, NEW EDITION VIII. Leiden 67-66 (1995).

32 י'אלעמאל באלניה ולכל אמראן מא נוא, פמן כאנת הג'רתה אלא אללה ורסולה, פהג'רתה אלא אללה ורסולה, ומן כאנת הג'רתה לדניא יציבהא, או אמראה יתוזיחה, פהג'רתה אלא מא האג'ר אליה " (אלבח'ארי, צחיח אלכארי, קהיר 1314, עמ' 26). ובגרסה אחרת שלו, י'אנמא אלעמאל באלניאת ואנמא לכל אמראן מא נוא, פמן כאנת הג'רתה אלא אללה ורסולה, פהג'רתה אלא אללה ורסולה, ומן כאנת הג'רתה לדניא יציבהא, או אמראה יתוזיחה, פהג'רתה אלא מא האג'ר אליה" (א. אלבח'ארי, צחיח אבי עבדאללה בן אסמאעיל בן אבראהים אבן אלמע'ירה בן ברדזיה אלבח'ארי, כפר אלזע'ארי חלק 1, 1932, עמ' 3).

33 POWERS, INTENT IN ISLAMIC LAW, p. 1

ג. יכול להיות שאבו יוסף פוסק פסיקה זו בגלל אחוזי התמותה ואחוזי התפוצה הגדולים של מחלת האיידס בעולם הערבי (האזור השני באחוזי התפוצה לפי מה שכתוב בהמשך לדעה).

בבחינת ההגדרות השונות של **קולברג** ואחרים את המרטיריות, שנמנו לעיל, אין מוצאים את ההגדרה שעליה מסתמך **אבו יוסף**. אך אם נבחן את *החדית'* שעליו מסתמך האחרון – וזוה נוסחו המלא: "השהאדה (המרטיריות), נוסף על נפילה בעת שירות האל היא שבע: הסבל מהמגפה השחורה, הטביעה, דלקת הצדר (صاحب ذات الجنب) (מחלה קשה שמתבטאת בפגיעה באחד מצדי הבטן) שהיז הסבל מהבטן, השרפה באש, מוות תחת הריסות ומות האישה במהלך ההיריון³⁴ – אפשר לרדת לסוף דעתו, שהרי לפי *חדית'* זה מי שנפגע בבטנו ומת הוא שהיז. מחלת האיידס כמו שראינו קודם לכן, מאופיינת בפגיעה בבטן (המעיים). **אבו יוסף** – בדעתו זו – כנראה מדלג על דרכי ההידבקות, ומציין את השורה התחתונה שאומרת שהסובל ממחלת האיידס נפגע בבטנו (*מבטון* – צורת סביל (פסיבי) בדקדוק הערבי, כלומר אדם שנפגע בבטנו [ולא פגע]). אמנם המוות הנעלה ביותר הוא המוות במלחמה נגד הכופרים, אך קיימים גם סוגי מוות אחרים אשר נכנסים בקטגוריה של *שהיז* ואחד מהם הוא המוות מפגיעה בבטן, ועליו מסתמך אבו יוסף. בעניין זה יש להתייחס גם לסוגיית החרטה (*אלתובה*) ששונעת לה משמעות רבה בהקשר זה. **מחמוד שלתות** מונה שלושה סוגי חרטה/ חזרה בתשובה:³⁵

1. חזרה מהירה בתשובה אחרי ביצוע החטא – חרטה זו מתקבלת על ידי האל. שלתות מסתמך בעניין זה על פסוק 17, מסורה 4 (הנשים). אורי רובין מתרגם פסוק זה: "רק העושים רעה בשוגג והחוזרים בתשובה לאלתר ראויים כי ישוב אלוהים מכעסו עליהם. אלוהים יודע וחכם".³⁶

2. חזרה בתשובה רק ברגע המוות – חזרה זו איננה מתקבלת על ידי אלוהים. **שלתות** מסתמך בעניין זה על פסוק 18, מסורה 4 (הנשים). רובין מתרגם: "ואילו העושים רעה אשר רק בבוא המוות אל אחד מהם, יגיד, עתה חוזר אני בתשובה, והמתים בעודם כופרים, אינם ראויים כי אלוהים ישוב מכעסו עליהם, לאלה הכינונו עונש כבד".³⁷

3. חזרה בתשובה אחרי ביצוע החטא לפני בוא המוות וכאשר עדיין יש לאדם היכולת לבצע אותו חטא, כולל חטא הניאוף. **שלתות** טוען שחרטה מסוג זה מתקבלת קרוב לוודאי על ידי אלוהים.

בהסתמך על מה שנאמר לעיל אפשר להניח שאבו יוסף היה ער בדעה שלו לדברים אלה, ושייך את הסובל ממחלת האיידס לסוג השלישי. יש לציין גם את מסורת הנביא: "האיש עושה במשך חייו את המעשים שאמורים להכניסו לגן עדן, אך מסיים את מעשיו במעשה שעלול להכניס אותו לגיהנום, ולהפך: האדם עושה רוב ימי חייו מעשים שעלולים להכניס אותו לגיהנום ומסיים אותם במעשה שעשוי להכניס אותו לגן עדן" (*אנה אלרגיל ליעמל אלזמן אלטויל בעמל אהל אלגניה תימה יחיתם להו בעמל אהל אלנאר, ואנה אלרגיל ליעמן אלזמן אלטויל בעמל אהל אלנאר תימה יחיתם להו בעמל אהל אלגניה*).³⁸ נראה שאבו יוסף יונק ממסורת זו, וכך הסובל ממחלת האיידס ביצע חטאים שעלולים להכניס אותו לגיהנום, ובהם יחסי מין אסורים, אך התחרט לפני רגע המוות שלו חרטה אמיתית שמופנית לאל, ועל כן, לפי אבו יוסף, הוא נחשב *שהיז* שייכנס לגן עדן. מסקנה: התוצאה זהה – שניהם (הנזכר במסורת הנביא והסובל ממחלת האיידס) נכנסים לגן עדן.

דעה מעניינת אחרת אנו מוצאים אצל **תופיק אלואעי** (מרצה בפקולטה להלכה וללימודי האסלאם באוניברסיטת אלכווית). הוא מצדו נוטה להמעיט בסבירות הדעה שההידבקות מתרחשת דרך קיום יחסי מין, ומניח שהיא קורית באמצעות העברת דם מאדם חולה לבריא. הוא אף מבקש ממי שיודע על אדם חולה איידס להסתיר זאת, מחשש שהאחרון יואשם בניאוף ללא ראיות מספיקות. ואף אם הדברים נכונים, ראוי להסתיר את המעשה, כי הגילוי נכנס בגדר *אלעיבה* – דיבור על אדם שלא בנוכחותו.³⁹ בעניין זה הוא מסתמך על *חדית'*: "אם זה מתאורי אותו אדם,

34 ראה: אבו דאוד **סנן אבי דאוד** חלק 3, 482-483 (דאר אלחדית', 1969).

35 ראה: מ' שלתות, **מן תוג'יהאת אלסלאם**, עמ' 318-320.

36 ראה: א' רובין, **הקוראן**, עמ' 68-69.

37 ראה: שם.

38 מוסלם **צחיה מוסלם** 2042 (דאר אלכתב אלעלמיה, 2001).

39 ת' אלואעי "חכם אפשאי אלסר פי אלסלאם", www.islamset.com (1/7/2003).

זה נחשב עיבה, ולא, זה נחשב בהתאם – עדות כוזבת⁴⁰. כעיקרון, סוגיית הסודיות ואי-הדיבור על אדם שלא בנוכחותו מעוגנת במקורות האסלאמיים הקדושים (הקוראן⁴¹ ומסורת הנביא⁴²) והדבר אמור גם בחיבורים ההלכתיים שכתבו מלומדים מהאסכולות השונות.⁴³ אלעיבה, אסורה בדת האסלאמית וזה מעוגן בקוראן וגם במסורת הנביא מוחמד וגם בחיבוריהם של חכמי הלכה קדומים מאסכולות שונות, כגון אלעזאלי, אבן תימיה, אלקראפי ועוד. אולם האחרונים מתירים במצבים מסוימים את אלעיבה בניגוד לערכי הדת הזו, ובהם למשל תלונת אדם בפני שופט על עוול שנעשה לו כאשר זו הדרך היחידה שבה הוא יכול לקבל את המגיע לו. ההלשנה באה לתקן מצב וגם חטא שנעשה בפומבי כגון שתיית יין, הרתעת מוסלמי מפני רע והתרעת מוסלמי קונה מפני רכישת סחורה גנובה או מקולקלת, גילוי לחתן על מגרעות הכלה (ולחפך) לפני הנישואין.⁴⁴

אפשר להגיד שאלואעי מכיר את המצבים האלה, אך הוא מגיע למסקנה שהמצב שהוא דן בו איננו נמנה אתם, ועל כן הוא אוסר את גילוי סודו של הנואף, מה גם שאיננו מתהדר במעשה שלו בגלוי.

מחמד סלימאן אלאשקר (מומחה להלכה המוסלמית), מצדו, מחייב את הרופא לגלות את מחלת חוליו מחשש להדבקת הבריאים.⁴⁵ בכינוס של **מג'מע אלפקה אלסלאמי (הוועד ללימודי ההלכה האסלאמית)**, שנערך במושב השמיני בסירי באג'ואן בשנת 1993, תמך הוועד בדעתו של אלאשקר והוא רואה בה חובה דתית.⁴⁶ הוועד **וסעד בן מסעד אלת'בתי** אף מתירים לאישה להגיש בקשה לגירושין מבעלה אם הוא נושא את נגיף האיידס. יש לשים לב גם לאפשרות שנשים ידביקו גברים, וזאת במקרים שאישה קיימה יחסי מין עם גבר מחוץ למסגרת הנישואין, נדבקה במחלה זו, והמשיכה לקיים יחסי מין עם גברים לצורך פרנסה. **אלת'בתי** מסתמך בדעתו על שני העקרונות שזכרו והוסברו לעיל: "אד'א תעארצ'ת מפסדתאן רועי אעטי'מהא בארתכאב אח'פהא" ו"יתחמל אלצ'רר אלח'אצ' לזפע אלצ'רר אלעאם", דהיינו: אם מתנגשים שני נזקים שאינם הולמים את ערכי ההלכה המוסלמית, צריך להתחשב

- 40 מוסלם **אלג'אמע אלצ'ח'ח** 21 (אלמכתב אלתיג'ארי ללנשר ואלתו'זיע, 1900).
- 41 ראה בקוראן: סורה 20: 7, סורה 2: 77, סורה 67: 13, סורה 9: 78 ועוד. לפי פסוקים אלה, האל יודע את כל הכוונות של בני האדם ואת כל אשר מתרחש בלבם, ולמרות זאת הוא שמר את סודותיהם מפני האחרים אפילו אם הם חטאו. על כן האדם המוסלמי מתבקש לחקות את האל ולא לגלות את הסודות שהוא יודע על אחיו המוסלמי.
- 42 מסורת מפי אבו הרירה על פי הנביא אומרת: "מי ששומר את הסוד של מוסלמי מסוים אלוהים שומר את סודו ביום הדין" (אבו דאוד **סנן אבי דאוד** כרך 3 925 (דאר אלח'דית', 1969)).
- 43 כך למשל **מאלכ בן אנס** (חכם הלכה ממדינה שעל שמו נקראת האסכולה המאלכית, מת 795/179) מעודד את המוסלמי לשמור את סוד אחיו המוסלמי, ואף אוסר עליו לגלות את הדברים הנוגעים לו ואשר האחרון איננו רוצה לגלותם (מי בן אנס, **מוט'א אלמאם מאלכ**, אלמג'לס אלעלא ללש'אין אלסלאמיה, לג'נת אחיא'א אלתרא'ת אלסלאמי, 1967, עמ' 336). גם **אלע'זאלי** (תאולוג, מיסטיקן וחכם הלכה שאפעי, מת 1111/505) ו**אבן תימיה** (חכם הלכה חנבלי, מת 1328/728), דוגלים באותה תפיסה. **אלע'זאלי** אף מתיר למוסלמי לשקר אם גילוי הסוד פוגע במוסלמי אחר, ובזה הוא מסתמך על העובדה שהאל שמר אותו, ואם האל היה רוצה לגלות את סודו של המוסלמי האחר, הוא היה עושה זאת (ראה א' אלע'זאלי אחיא'א **עלום אלדין** כרך 2 193-194 (עיסא אלבאבי אלחלבי, 1957)). **אבן תימיה**, גורס שגילוי הסוד הוא חלק מן העיבה (לדבר על האדם בהיעדרותו), והאחרונה נכללת בחטאים הגדולים (כבא'ר) (ראה: אבן תימיה **ת'לאת' רסא'ל פי אלע'יבה** 29-36 (אלזרקא, 1989)). אותה תפיסה אפשר לראות אצל **אלשאטבי** (חכם הלכה מאלכ, מת 1388/790), שאף מעדיף את השמירה על החוטאים (ראה: אלשאטבי **אלמואפקאת** כרך 5 151-152 (אלח'יבר, 1997)). **אבן עאבדין** (חכם הלכה חנפי, מת 1889/1307) אוסר על המוסלמי לגלות את סוד אחיו ואת כל מה שהוא רואה מהחיים של האנשים המוסלמים (אבן עאבדין **אלהדיה אלעלא'יה** 314 (דאר קהרמאן ללנשר ואלתו'זיע, 1984)). ההלכה המוסלמית אף קבעה עונשים שונים למגלה סוד פרטי או מקצועי, כגון מאסר של פחות משנה, תשלום פיצויים ועוד (אבן עאבדין **רד אלמחתאר עלא אלדר אלמח'תאר** 192 (בירות, 1960); אבן אדר'ס **כתמאן אלסר ואפשא'ה פי אלשריעה אלסלאמיה** 179-187 (דאר אלנפא'יס, 1997)).
- 44 ראה: אלנווי **רודת אלטאלבין ועמדת אלמפת'ין** חלק 7 33-34 (אלמכתב אלסלאמי, 1985); אלע'זאלי **אחיא'א עלום אלדין** חלק 3 302 (עיסא אלבאבי אלחלבי, 1957). ראה: אלשאטבי **אלמואפקאת** 151-159 (אלח'יבר, 1997); אלקראפי **אלד'כירה** חלק 13, 240 (דאר אלע'ירב אלסלאמי, 1994); אבן עאבדין **אלהדיה אלעלא'יה** 257, 315 (דאר קהרמאן ללנשר ואלתו'זיע, 1984). ראה: אבן תימיה **ת'לאת' רסא'ל פי אלע'יבת** 29-32 (מכתבת אלמנאר, 1989); אבן מפלח אלמקדסי **אלאדאב אלשריעה** חלק 2 257 (מאססת אלרסאלת, 1996). ראה גם: ריספלר חיים "צנעת הפרט במהלך טיפול רפואי: בין הלכה יהודית לבין הלכה מוסלמית בימינו" **בין עבר לערב** 171-172 (ת"א 1998).
- 45 אלאשקר "אפשא'א אלסר פי אלשריעה אלסלאמיה", **מג'לת מג'מע אלפקה אלסלאמי**, עמ' 37, 8, כרך 3, ג'דה 1994.
- 46 אבן אדר'ס, **כתמאן אלסר ואפשא'ה פי אלפקה אלסלאמי**, עמ' 143.

בחמור שבהם ולבצע את החמור פחות", ועל עוד עיקרון שאומר: "אלצ'רר אלאשד יזאל באלצ'רר אלאח'ף".⁴⁷ זאת אומרת שיש לשאת בנזק לפרט כדי למנוע את הנזק לחברה. יש לציין את הקושי הרב שאישה נשואה צריכה להתמודד אתו כדי שתוכל לשכנע את הקאדי בצורך לפרק את נישואיה עם בעלה. עליה להוכיח למשל שהחיים שלה עם בעלה אינם נסבלים עוד, וזה יכול להתבטא בהתעללות, אי־תפקוד מיני, מחלה מינית ועוד. במקרה שלפנינו לא רק שהיא איננה צריכה להוכיח כלום, היא אף נתמכת על ידי אנשי דת המאפשרים לה לפרק את הנישואין ואף מתירים לה ליזום את הפירוק. תמיכתם זו של המופתים האלה נובעת כנראה מחששם הרב שמא תידבק האישה במחלת האיידס על ידי בעלה. **ראגי עבאס אלתכריתי**, רופא מומחה במחלות פרקים מעיראק, טוען כי יש לחייב רופא לבקש מחולה מאורס לדחות את נישואיו, ואם לאו, עליו לגלות את דבר המחלה לארוסתו או לאנשים הקרובים אליה.⁴⁸ **עכרמה צברי**, לשעבר המופתי הכללי של ירושלים והמחוזות הפלסטיניים, אף מרחיב את מסגרת הגילוי ודורש מרופא היודע על מחלת איידס אצל אחד מחוליו לדווח על כך לכל בני המשפחה, כדי לשמור על בריאותם. **צברי** איננו מסתפק בגילוי סודו של החולה במחלה מידבקת בעוד הוא בחיים, והוא מחייב את הרופא לגלות את העובדה גם אחרי מות החולה.⁴⁹ **טה ג'אבר אלאלואני** (מנהל העמותה ההלכתית בצפון אמריקה וקנדה), המצוטט אצל ארסיליה פרנצייסקה, מחייב את בני הזוג הנשואים להשתמש בקונדום (עאזל) בקיום יחסי מין, וזה במקרה שהגבר סובל ממחלת האיידס, כדי למנוע הדבקה.⁵⁰

השימוש במשגל הנסוג מותר בדרך כלל באסלאם, והיתר זה מסתמך על השימוש בו בתקופת חייו של הנביא מוחמד, אך הוא מותנה בכמה דברים, כגון עוני האב, מחלת האם, או כשהיריון מסכן את חייה של האישה ההרה.⁵¹ **יוסף אלקרצ'אוי** (חכם הלכה מצרי מפורסם שחי כיום בקטר) מודע לעובדה שהגורם הראשי לתפוצת מחלת האיידס הוא קיום יחסי מין אסורים, ושאחוז ההתרפאות ממנה זעיר ביותר, וגורם – בהסתמך על מסורת הנביא מוחמד – שמעשים אלה מביאים על מבצעם את כעס האל ואת המגפה השחורה, וגם כאבים. עם זאת הוא טוען שהחטאים נחשבים מבחן, והוא מסתמך בכך על פסוק קוראני שאומר: "ונעמידכם בנסיונו של הרע והטוב, ואלינו תוחזרו".⁵² הוא אף מציין את רחמי האל, המתבטאים במחיקתו את חטאיהם של האנשים, אפילו הם חטאים גדולים. נוסף על כך הוא קורא לאנשים הבריאים להתייחס אל הסובלים ממחלה זו יחס חיובי, כדי לעודד אותם לגלות את מחלתם, וכך תימנע מהם הנקמה באחרים, ויימנע הנזק למשפחותיהם ולחברתם (הוא משווה אותם ליתומים).⁵³ **אלקרצ'אוי** בדעתו זו פועל בשלושה מישורים באותו הזמן:

א. מכיר בעובדה שמחלה זו נגרמת בעיקר מקיום יחסי מין אסורים.

ב. מדגיש את עניין המבחן של האל לעבדיו אפילו כשמדובר במחלה כזו, ומבליט את עניין רחמי האל על מי שחוזר בתשובה ומתחרט על מעשיו, ובכך האל מחליף את חטאיו במעשים טובים.

ג. מבליט את סוגיית הבריאות של החברה/הכלל ואת הצורך בשמירה עליה.

אף על פי שמחלה זו עדיין חשוכת מרפא, יש הטוענים, כמו למשל החוקר **אסאמה אלתאיה וג'אלאל אלדין עמרי** (יו"ר הנהלת חקירות המיון האסלאמי), שהעניין עוד לא אבוד, כי מי ייתן ומחר ירצה האל במציאת תרופה לה, דבר אשר עדיין נמצא מעל ליכולותיו של הרופא המטפל. הטוענים זאת מסתמכים על הפסוק הקוראני מספר 80 מסורת

47 מגימע אלפקה אלסלאמי "פתווא מגימע אלפקה אלסלאמי בשאין מרצ' נקצ אלמנאעה- אלאידיז" **תנביה אלנסאא' מן מעצית רב אלסמאא'** 191 (בירות 2001); אלתיבתי, "מחלת האיידס (נקצ אלמנאעה אלמכתסבה) – אחכאמה ועלאקת אלמריץ' אלסריה ואלאגיתמאעיה", עמ' 263-265.

48 ר' עי אלתכריתי **אלסלוק אלמהני ללאטבא** 216 (דאר אלאנדלס, 1981).

49 ע' ס' צברי, **פתווא עאמה**, 2004.

50 Francesca, *Aids in Contemporary Islamic Ethical Literature*, p. 390.

51 וזארת אלואקאף ואלשאין אלסלאמי, **אלמוסועה אלפקהיה**, חלק 30, עמ' 81-82; קלעה ג'י, **אלמוסועה אלפקהיה אלמיסרה**, חלק 2, עמ' 1394-1395; אבו דאוד, **סונ אבי דאוד**, חלק 2, 1969, עמ' 623-625; ראה גם: אלקרדאוי **אלחלאל ואלחראם פי אלסלאם** 191-193 (1973); אלשעראוי, **אלפתאוא – כל מא יהם אלמסלם פי חיאתה ויומה וג'דה** חלק 1, 20-19 (קהיר, 1998). ראה גם: BASIM F. MUSALLAM, *SEX AND SOCIETY IN ISLAM: BIRTH CONTROL BEFORE THE NINETEENTH CENTURY* 10-38 (1983).

52 סורה 21: 35, ראה גם: רובין, **הקוראן**, עמ' 263.

53 י. אלקרצ'אוי "האסלאם ומרצ'א אלאידיז", www.qaradawi.net (15/6/2006).

26, האומר (בתרגומו רובין): "ובחלותי ישלח לי מרפא"⁵⁴, וגם על שתי המסורות של הנביא מוחמד: "לכל מחלה יש תרופה, והיא מתקיימת בעזרת האל", ו"אין מחלה שהאל לא ייצר לה תרופה, ידע מי שידע, ולא ידע מי שלא ידע"⁵⁵. כמו ברוב החברות המערביות כך גם **עמרי ועטיה צקר** (אלראיס אלסאבק ללגינת אלפתוא באלאזהר) אוסרים על הסובל ממחלה חשוכת מרפא כמו האיידס להרוג את עצמו או לבקש מהרופא לסיים את חייו כדי לגאול אותו מייסוריו, והם מחשיבים מעשה זה להתאבדות.⁵⁶

בכינוס **מג'מע אלפקה אלסלאמי (הוועד ללימודי ההלכה האסלאמית)** שנערך באבו דבי בנסיכויות הערביות המאוחדות בשנת 1994, ומובא בספרו של אחמד כנעאן, כנעאן אינו מתכחש לעובדות ולקונוטציות השליליות המלוות את מחלת האיידס אשר מתבטאות בהידבקות דרך יחסי מין אסורים. לפיכך הוא מייחס חשיבות רבה לדרכי ההידבקות האחרות במחלת האיידס שהוזכרו לעיל.⁵⁷ עם זאת, חברי **המג'מע** נוקטים עמדה חריפה מאוד כלפי האדם שמדביק אחרים ביודעין ואפילו בכוונה, וראו בזה חטא מהחטאים הגדולים, ואינם מסתפקים בכך, ומתירים את הוצאתו להורג של המדביק.⁵⁸ נראה שחברי המג'מע הזה מסתמכים בדעותיהם על הפסוק הקוראני שמציין את עונשו של הרוצח, והעונש לפשע זה מחייב להרוג את הרוצח.⁵⁹ יש לציין כי ברוב המדינות כיום אין מבצעים הוצאה להורג. נוסף על כך יש להבחין בין רצח בכוונה לרצח בטעות (הריגה) – העונש על הסוג הראשון קשה יותר והוא הירצחו של הרוצח בעולם הזה והכנסתו לגיהנום בעולם הבא. אפשר להגיד שהמג'מע כנראה מכיר בעובדה שלמחלת האיידס עדיין אין תרופה, ולכן ההדבקה במקרה הזה דנה את הנדבק למוות, ועל כן המדביק משתווה לרוצח וצריך לרצוח אותו על פי הפסוק הקוראני. **מחמד מתוללי אלשעראוי** (1911-1997, חכם הלכה מצרי, שר לענייני מקומות קדושים לשנת 1976) מסכים שמחלה זו עדיין חשוכת מרפא, וטוען שביצוע המעשים המגוונים כגון הניאוף הוא שגרם לתפוצתה, ושהסכנה היא לא רק לגבר ולאישה שביצעו מעשה זה אלא גם לאחרים, ולכן צריך להגביל אותה במסגרת הצרה ביותר. דעתו דומה אפוא לדעתו של הוועד, וגם הוא מתיר את הריגתו של חולה האיידס כדי למנוע את הדבקות האחרים בחברה.⁶⁰

אפשר להניח ש**אלשעראוי** וגם **אלקרצ'אוי** מסתמכים על העיקרון "سد الذرائع" **יסד אלד'ראאע'** (מניעה מראש של פעולות מותרות כשלעצמן אך העלולות להביא לדבר עברה) שמצווה על האדם להתרחק ממה שעלול לגרום לו או לאחרים נזק כלשהו, זאת אומרת: אם אדם יודע על מישהו שעלול לעשות מעשה שיגרום נזק כלשהו לעצמו או לאחרים, כגון התאבדות, רצח, גנבה, ניאוף ועוד, עליו להקדים תרופה למכה ולעשות ככל שביכולתו ובכל האמצעים העומדים לרשותו כדי למנוע את הנזק. **אלקרצ'אוי** ו**אלשעראוי** מנסים בדעותיהם לחסום כל דרך להדבקות האחרים במחלת האיידס בשל האינפורמציה שהוזכרה בעניינה לעיל.

מעיון ברשימת הדעות המלאה עולה שאפשר לחלקה לכמה קבוצות על קו רצף שבצדו האחד נמצא **אבו יוסף**, שמעלה את חולה האיידס לדרגת השהידים; באמצע – **תופיק אלואעי**, שמעדיף לשמור את סודו של חולה האיידס מחשש שיאשם בניאוף, **מחמד סלימאן אלשאקר**, חברי **המג'מע אלפקה אלסלאמי (הוועד ללימודי ההלכה האסלאמית)**, **בסירי באג'ואן** (1993), **עכרמה צברי וסעד בן מסעד אלת'בתי**, שמחייבים את הרופא לגלות את דבר מחלתו שלו או של מטופליו מחשש להדבקות הבריאים, ורואים בגילוי חובה דתית, ואף מתירים לאישה להגיש בקשה לגירושין מבעלה אם הוא נושא את נגיף האיידס. במקום הזה אפשר למצוא גם את **טה ג'אבר אלאלואני**, שמחייב שימוש בקונדום לקיום יחסי מין מחשש להדבקה, **יוסף אלקרצ'אוי**, שחושש מהדבקה ומחפש למנוע אותה אך גם דוגל בעניין רחמי האל, **אוסאמה אלתאיה**, **ג'לאל אלדין עמרי** וגם **עטיה צקר**, שאוסרים את הריגתו של הסובל ממחלה זו בהסתמכם על יכולת האל לרפא אותו; בצדו השני של הרצף נמצאים **המג'מע אלפקה אלסלאמי**

54 א' רובין, **הקוראן**, עמ' 301.

55 ראה: אלתאיה, **מסא'ולית אלטביב אלג'נאאיה פי אלשריעה אלסלאמיה** 162-157 (דאר אלביארק, 1997); צקר "קתל מרדא אלאידז – ראיא פקהיה", www.islamonline.net, (1-2/8/2003); *Umri, Suicide or Termination of Life, ISLAMIC AND COMPARATIVE LAW, QUARTERLY* 7 136-144 (1987).

56 צקר "קתל מרצ'א אלאידז – ראיא פקהיה", www.islamonline.net, *Umri, Suicide or Termination of Life*, pp. 136-144 (1-2/8/2003).

57 מג'מע אלפקה אלסלאמי "פתוא מג'מע אלפקה אלסלאמי בשאין מרצ' נקצ אלמנאעה – אלאידז" **תנביה אלנסאא' מן מעצית רב אלסמאא'** 190 (2001).

58 א' כנעאן, **אלמוסועה אלטביה אלפקהיה**, עמ' 779.

59 סורה 2: 178.

60 מ' אלשעראוי **אלכבאאר** 136-132 (קהיר, 1998).

(הוועד ללימודי ההלכה האסלאמית), אבו צ'בי, (1994), ומחמד מתולי אלשעראוי, שמתירים את הירצחו של הסובל ממחלת האיידס מחשש להדבקת האחרים.

סיכום

מחלת האיידס נחשבת למחלה בעייתית בקרב אנשי דת ואתיקנים מוסלמים, והיא הייתה – ומוסיפה להיות כן גם היום – נושא לדיונים. רובם המכריע מחייב רופאים לגלות את דבר היותו של פרט חולה במחלה לרשויות המוסמכות, למשפחתו ולאשתו העתיידית או הנוכחית, שעמה הוא בא במגע מיני במסגרת הנישואין, מחשש להדבקה. אמנם בעקיפין נפגעת פרטיותו של החולה, אך המטרה חשובה – לשמור על בריאות האחרים. לעומת הרוב חלק מן המתבטאים בנושא מעדיפים את ההסתרה על הגילוי מחשש להאשמת החולה בחטא הניאוף על כל המשתמע מכך, כולל העונש הקשה הכרוך בזה, בייחוד אם היודע את הדבר איננו בטוח במאה אחוז. חלק אחר אף מחשיב את מחלת האיידס למבחן שהאל מעמיד בו את האדם כדי שיכפר על חטאיו, ולכן עליו להיות חזק ולסבול את הכאבים עד שיזכה בגמול. יש מי (אבו יוסף) שאף מרים את הסובל ממחלת האיידס לדרגות הגבוהות ביותר באסלאם – הוא משווה אותו לשהיד, שלפי הדת האסלאמית מקומו בגן העדן מובטח, וזאת אף על פי שרוב הפוסקים האחרים – רופאים או אנשי דת – רואים באיידס תוצאה של חטא גדול שמוזכר בקוראן וגם במסורת הנביא מוחמד – קיום יחסי מין מחוץ למסגרת הנישואין, אם בין בני אותו המין (לואט) ואם בין בני מינים שונים (זנא). נראה שאבו יוסף מביא בחשבון גם את הדרכים האחרות להידבקות שהוכחו על ידי האחרים, ובהן הידבקות באמצעות מנות הדם והידבקות במהלך היריון (מהאם לעובר).

אפשר לסכם ולומר שרוב הפוסקים מסתמכים על הפוסקים הקוראניים ועל המסורות שנחשבות מהימנות. יש לציין גם שהאסלאם הסוני עושה כל שביכולתו כדי לשמור על חברה בריאה, שלמה ונקייה מכל הנזקים העלולים לפגוע בה. למשל: הקוראן מטיל עונשים קשים על מי שמקיים יחסי מין מחוץ למסגרת המיועדת להם (נישואים); המסורת של הנביא מקללת את קהילתו של לוט על שהם מקיימים יחסי מין עם בני אותו מין. יש לציין עוד שהחוקרים, האתיקנים וחכמי ההלכה המוסלמים המודרניים מנסים להגן על האסלאם באמרם שמקור מחלת האיידס לא אסלאמי, ובכלל הם מנסים להתעלם מכל דבר שנגרם מיחסי מין שלא כהלכה ולייחס אותו לדרכים אחרות.

הערות והארות למאמר: מחלת האיידס בשיח האסלאמי המודרני

ההתייחסות למחלת האיידס בעולם המוסלמי כמוה כהתייחסות לשאר המחלות המידבקות והמסוכנות נוסף על הפרט החשוב שזאת מחלה חשוכת מרפא.

יסודות המשפט המוסלמי (אצל אל־פקה) מסתמכים על שני מקורות כתובים: 1. הקוראן; 2. התורה שבעל פה (הסונה). המשפט המוסלמי ברובו הוא קבוע ובלתי משתנה פרט לסוגיות ומצבים שלא נזכרו באופן ספציפי בקוראן או בסונה. במקרים אלו המשפטנים המוסלמים עוסקים במלאכת פרשנות ומפעילים היגיון דדוקטיבי והיקשי (קיאס) כדי להגיע לקונצנזוס של העדה המוסלמית (אגמאע) (זידאן 62-69: 1981). מקור חשוב אחר שהתפתח מאז המאה ה־12 הוא ספרות פסקי ההלכה (פתאוא) – במסגרת של "שאלות ותשובות", הסבר או הבהרה של סוגיה: מוסלמי שאיננו איש דת מציג שאלה (בדרך כלל על אודות בעיה מסוימת) בפני המופתי – שהוא משפטן דתי מוכר – שמשיב לשואל בפסק הלכה (פתווא). בקרב המופתים עצמם נוכל למצוא ויכוחים ודעות שונות בסוגיות שונות. הפתווא איננה מחייבת את השואל אלא אם הוא משוכנע באמתותה (אסמן 144: 2007). היות שההלכה המוסלמית (שריעה) משפיעה על כל תחומי החיים של המוסלמים, הרי שגם לנושא הרפואי יש שאלות ומבקשי תשובות. לפי כך קיימת אתיקה רפואית ייחודית למוסלמים, המנסה לפתור קשיים ייחודיים למאמינים, הן ברמת החולה (הפרט) והן ברמת הרופא והקהילה. חשוב לציין שכל שאלה שמועלית דורשת התייחסות של מומחה אתיקה מוסלמי בר סמכא כדי שתיכלל בנורמה המוסרית־אסלאמית המכובדת.

המופתים הם פוסקי ההלכה המוסלמית שבאים מחוגי אנשי הדת (עלמאא). חשוב לציין שלא כל המופתים משפיעים באותה מידה, ואפשר להבחין בבירור בסגנונו המיוחד של כל מופתי לפי אישיותו, ניסיונו, מעמדו הדתי וכישוריו. למופתים שמור תפקיד חשוב בהגדרת האתיקה הרפואית המודרנית. המופתי הוא שמייצג עמדות מוסריות משפטיות כלפי מדעי הרפואה וחיידושיהם. ואילו הרופא משמש יועץ למופתי ומחווה הדעה לקראת מתן הפתווא (ריספּלר־חיים 496-498: 2002). שילוב בין הרופאים לבין המופתים הוא עדות לפשרה המיושמת הלכה למעשה בין הדת לבין מדעי הרפואה לטובת הציבור (מצלחה). חשוב לציין פה כי אישיותו של הרופא המוסלמי היא בעלת משקל כבד, כמגשר ומפשר בין חידושי הרפואה המערבית לבין אורח החיים של החולה המוסלמי. רופא זה מוכר כאיש אמין, הגון (עאדל), אחראי, מוסרי, רחמן, ענו, רחב לב, וחשוב מכול – ירא שמים (ורע).¹ חשוב לציין שתכונות אלה של הרופא המוסלמי מציינות באתיקה הרפואית שלמות מוסרית ודתית כאחת, ומבטאות אמונה בשיקול דעתו ובהגינותו שעה שהוא מייעץ לבטל חובה דתית או להעדיף הליך רפואי על פני אחד מחוקי השריעה (ריספּלר־חיים 508: 2002). על סמך העיקרון "אלצ'וראת תביח אלמחט'וראת", הצרכים הדחופים מתירים את האיסורים. אמינותו של רופא זה חשובה מאוד כדי למנוע התנגדות בקליטת חידושים רפואיים מודרניים (דרכי טיפול ומכשור) על יסוד היותם בְּדֵעָה² – חידוש בלתי רצוי.

אחד העקרונות הבסיסיים ברפואה בעולם המוסלמי הוא העובדה שהיא שואבת את התייחסותה למחלות ולבריאות הציבור מן הקוראן ומן הסונה של הנביא מוחמד. אחד הפסוקים בקוראן המתייחס למחלות אומר: "לא יפגע בנו אלא מה שאללה הועיד לנו, כי הוא פטרונו, ובאללה בוטחים כל המאמינים" (קוראן 9: 51), ואילו בחדיתי (דברי הנביא מוחמד) נאמר באותו הקשר על מחלות ותרופות: "כל מחלה שברא אלה, ברא לה תרופה" (al-Bukhari, 1974: 395-453). כך גם הרפואה המודרנית והמסורתית, כולל הרפואה של הנביא (אלטב אלנבי – al-Jawziyya, 1998), היא כלי שימושי שאללה ברא לטובת האנשים. אנשי הרפואה המודרנית והמרפאים המסורתיים הם שליחי האל (אבו־רביעה 18-19: 1999). רצוי לציין שהרפואה של הנביא היא אוסף הנחיות ופרקטיקות רפואיות, כולל היגיינה, שמטרתה שמירה על הגוף והנפש, וכולן נסמכות על הקוראן ועל דבריו והתנהגותו של הנביא מוחמד המתועדים בחדיתי. לעומת זאת יהיה אשר יהיה הידע הרפואי, הוא תמיד מוגבל למול הידע של אלוהים. לכן קיימת אסימטריה בין המופתים לבין הרופאים, על שום שהאחרונים מנסים לנבא את מועד

1 יִרְאֵת שְׁמַיִם (וְרַע) באסלאם מאופיינת בפסוקים מהקוראן: אל תלכו רכיל, אל תרבו לחשוד, אל יבוזו אנשים לזולתם, יצניעו את מבטם וישמרו על תומת ערוותם, עשיית צדק כשחורצים דין, הכרת חסד אלוהים, הוצאת ממון בצורה שקולה, אסור להתנשא על האנשים, לקיים את חמש התפלות בזמן, לדבוק בדברי אלוהים ובמסורת הנביא מוחמד ולקיימם.
2 בְּדֵעָה – חידוש בלתי רצוי – תרגום של ריספּלר־חיים (2002: 503). ברצוני לציין שיש למושג בְּדֵעָה משמעות חיובית-חידושים רצויים, כמו התקנת רמקולים בצריחים של המסגדים, או הכנסת שטיחים במסגד שמסומנים בקווים ישרים להקל על קהל המתפללים לעמודה בשורה/בטור בצורה ישרה (יוסף מחמד זידאן 1991).

סיום החיים של החולה; משך החיים תמיד נמצא בידי האל (אלאעמאר ביד אללה) ולא בידי האדם – כלומר הרופאים.

לפי דעתי אלה הם הקווים המנחים והמחייבים את הרופאים המוסלמים בהתייחסותם למחלות ולדרכי הטיפול בהן, ומחלת האיידס היא אחת מהן.

לכן היטיב מחבר המאמר בהזכירו מקורות אלה (קוראן וסונה) נוסף על מקורות מגוונים וחשובים מההלכה המוסלמית ומהרפואה המודרנית, משום שכותרת המשנה למאמר, המתייחסת לשאלה "האם מחלת האיידס מובילה לגיהנום או לגן עדן?", נשענת על פתווה של השיח' אחמד אבו יוסף, שמי שמת ממחלת האיידס נחשב לשהיד.

נכון שהמחבר מתייחס לפתווה זו בהסתמכו על כמה הנחות שלדעתו השיח' אבו יוסף התייחס לאחת מהן. אך ברצוני להתייחס לפתווה זו מנקודת מבט אחרת, נוסף על התייחסויותיו של המחבר. היות שאינני יודע מה הייתה בדיוק כוונתו של השיח' אבו יוסף, אני מניח שהוא התייחס לתינוקות ולמבוגרים שנדבקו במחלה זו בלא עוון בכפס, כמו למשל במהלך ההיריון, בזמן לידה או בגלל עירו דם הנגוע במחלה זו, או מקרה של אונס. אינני מניח שהוא מתייחס לחולים שנדבקו במחלה זו בעקבות קיום יחסי מין לא חוקיים וחזרו בתשובה ו/או הביעו חרטה. הרי גם להבעת חרטה כנה יש תנאים נוקשים, ובמיוחד מידת התקיפות שלה (אלעזם). אכן, לנושא החרטה מתייחס המחבר בצורה טובה, אך לפי דעתי הוא גולש יתר על המידה בפירושו לחרטה שמעולם לא הייתה לבדה מפתח בטוח לכניסה לגן עדן. נכון שבשל משברים, מחלה, אסון בני אדם עשויים לחזור בתשובה, הם מביעים חרטה כנה ומבקשים סליחה מאלוהים. חולים כאלה עשויים להתייחס למחלת האיידס מן ההיבט התרבותי: אמונות חברתיות נוסף על האמונה הדתית. חולים כאלה עשויים לייחס את מחלתם (האיידס) לרצונו של האלוהים להעמיד אותם במבחן: "עוד נעמידכם במבחן של סכנות ורעב ואבדות ברכוש ובנפש וביבול" (קוראן 2: 155) או לראות בה עונש מאלוהים או מחלה שאלוהים שלח להם כדי לשנות את מהלך חייהם ומעשיהם (הרעים והשליילים) לחיים טובים וחיוביים (Bear, Merrill and Susser. 1997:22). נראה ששינוי זה בא בעקבות בקשת סליחות, חזרה בתשובה והבעת חרטה כנה. תהליך החזרה בתשובה והדבקות בקיום מצוות הדת הוא כלי בטוח לשמירה על בריאות האדם הגופנית והנפשית, ודרך לשיפור. ההנחה המקובלת, מנקודת מבט דתית, היא שאי אפשר לשחד את אלוהים, אבל אפשר לרצות אותו במעשים טובים ובגמילת חסדים.

נקודה אחרת שמתייחסת לשהיד כפי שמובאת במאמרו של המחבר: אנשים שסבלו/נפטרו מכמה מחלות (ذات الجنب) ד'את אלג'יב: השם המדעי למחלה זו בעברית ובאנגלית הוא דלקת הצדר Pleurisy; המחלה השנייה – הסבל מהבטן: אם הכוונה מבטון (ميطون) פירושו שלשול קשה diarrhea כפי שזה מוזכר ברפואת הנביא (אלטב אלנבוי), והתרופה היא שתיית חלב נאקות]. לפי מיטב ידיעתי, אף בן אדם אחד שנפטר ממחלות אלה לא נכלל בקטגוריה של שהיד. אולי דברים אלה נאמרים כדי לנחם אבלים שקרוביהם נפטרו ממחלת האיידס ולהפוך אותם מ"טמאים" במחלת האיידס בעולם הזה ל"טהורים וקדושים" בעולם הבא.

מעמדם של חולי האיידס: מאז קיים הדיון במחלת האיידס – שהיא מחלה קטלנית מידבקת ואין לה תרופה – יש המצדדים (או שצידדו) בהריגת חולי איידס אם כי יש מבחינים בין חולה במחלה לבין מי שמעבירה בכוונה תחילה כדי להדביק אחר/אחרים במחלתו. במקרה האחרון אם הנדבק נפטר, חל על המדביק עונש מוות לפי חוקי השריעה.

חשוב לציין כי לחולה האיידס נשמרת הזכות לחיות כמו כל חולה חשוך מרפא אחר. כל האצה בסיום חייו או עזרה לסיים את חייו באמצעות מה שנקרא המתת חסד, הוא בגדר פשע אנושי בדרגת הריגה. ברצוני להבהיר כי אין צורך בהוספת מקורות מצדי היות שההתייחסות להמתת חסד מובאת בשלמותה אצל המחבר במקורות מגוונים והיא ראויה להערכה רבה.

לא מצאתי שום אמרה המתאימה לסיום תוכן הערותיי אלה יותר מהפסוק הזה: "ואללה אעלם ואללה أعلم" – רק אלוהים יודע את כל האמת.

פרופסור עארף אבו־רביעה, המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב

ביבליוגרפיה

- אבו־רביעה, עארף. 1999 : רפואה בדואית מסורתית. תל־אביב.
- אסמן, אורן 2007 : "מעמדו המוסרי של העובר והפסקת הריון – עיונים בהלכה המוסלמית", יונתן דייויס + אברהם סהר (עורכים) : **הזכות לחיים ללא מום – מיצירת עובר עד לידתו כאדם**, קובץ מאמרים בתחומי מדע, מוסר ומשפט. תל־אביב : דיונון מבית פרובוק בע"מ.
- זידאן, עבד אל־כרים, 1981 : **אל־מדח'ל לדראסת אל־שריעה אל־אסלאמיה**. בגדאד : מכתבת אלקודס.
- יוסף מחמד זידאן 1991 : **אלטריק אלצופי ופרוע אלקדריה במצר**. ביירות : דאר אלגיליל.
- הקוראן, תרגום אורי רובין. תל־אביב : אוניברסיטת תל אביב,
- ריספ־רחיים, ורדית 2002 : פתאוא מצריות בנושאי רפואה : דו־השיח בין דת למדע. בתוך **האסלאם ועולמות השזורים בו, קובץ מאמרים לזכרה של חוה לצרוס־יפה**. ירושלים : האוניברסיטה העברית בירושלים.
- al-Bukhari,. 1974:395-453. *Sahih al-Bukhari. Arabic-English*, Vol VII. (ed.) Muhammad Muhsin Khan. al-Medina al-Munawwara: Islamic University
- Bear Hans, Merrill Singer and Ida Susser. 1997:22 *Medical Anthropology and the World System*: Westport, Connecticut and London: Bergin & Garvey).
- al-Jawziyya, Ibn Qayyim 1998: *al-Tib al-Nabawi* = Medicine of the Prophet. Translated by Penelope Johnstone. Cambridge: The Islamic Texts Society.